

Dr. Szretykó György

A politikai kultúra szerepe az érdekegyeztetésben

„A különböző mértékű és szintű sérelmek, sértettségek, a fegyveres erőszakig fajuló ki kit győz le Kelet-Európájának szomszédságában, nem feledhetjük, hogy Európában eddig minden konszolidációt a konszenzusra és egyensúlyra „épülő” politikai kultúrák teremtettek.”

Balázs Magdolna:

Megegyezés és politikai kultúra

A munkavállalókra és hozzátartozóikra a következő évek - akár csak az ideai év - súlyos terheket rónak. Egyre nagyobb mértéket ölt a munkanélküliség, a létbizonytalanság és a szegénység. Ennek következtében a konfliktusok kiéleződésére lehet számítani. Éppen emiatt lényeges kérdés az, hogy a jelenlegi politikai intézményrendszerünk képes-e ezeknek a konfliktusoknak a kezelésére, avagy spontán megmozdulásokban, lázadásokban fognak-e kifejeződni? Ennek a kérdésnek a megválaszolása két egymással szorosan összefüggő problémakör elméleti és gyakorlati elemzését igényli. Egyfelől, a jelenlegi politikai intézményrendszerünk működési mechanizmusának és válságkezelő képességének vizsgálatát, másfelől a magyar politikai kultúra történetileg kondicionált sajátosságainak hatását a politikai intézményrendszer működésében és az érdekegyeztetés folyamatában.

A modern társadalom politikai intézményrendszerének alapvetően három, funkcionálisan egymást kiegészítő szervezetrendszer van: a pártrendszer és parlamenti demokrácia, az önkormányzatok a helyi társadalom szintjén és az érdekképviselői szervezetek, egyesületek. A mai magyar társadalom politikai intézményrendszere strukturálisan és funkcionálisan még nem tisztult le, hanem magán viseli a kialakulás és változás ellentmondásait, a belső és a társadalmi-gazdasági környezet felől érkező konfliktusok kezelésének nehézségeit és esetenkénti tehetetlenségi mozzanatait.

Az Érdekegyeztető Tanács működése nagy mértékben hasonló a háború előtti korporatív rendszerhez. A tagság feje fölött dönt, a tagság jóváhagyása

nélkül. Egyébként a három tárgyaló fél a munkavállalók számára csak kettőt jelent, ugyanis a munkáltatók és az állam egyetlen felet (és főként a társadalom kisebb felét) képviseli a munkavállalókkal szemben. Ezért a szakszervezet képviselőinek álláspontját és hozzájárulását csak a tagság szavazataival lehet jóváhagyottnak tekinteni. A jelenlegi érdekképviseleti forma csupán arra alkalmas, hogy megbeszéljék az üzemi konfliktusokat, a megoldás látványát keltsék, amelynek szenvedő alanyai a munkavállalók. Ezzel egyidőben nem alakultak ki az ágazati és szakmai szintű érdekegyeztető mechanizmusok. Ilyen körülmények között rendkívül fontos annak vizsgálata, hogy a magyar politikai kultúra történetileg kondicionált sajátosságai (a valóságos élmény hiánya, a paternalizmus, a borulató mentalitás és megalapozatlan optimizmus, az intolerancia és vitakultúra) hogyan viszonyulnak az aktuálpolitikai gyakorlathoz.

I. A valóságos élmény hiánya

A valóságos élmény, a politikában való részvétel tömegélménye sajnálatos módon csak korlátozottan és időszakosan jellemezte történelmünk utolsó két századát. Ez azzal járt, hogy kialakult a „politika messze van”-féle tapasztalat, aminek következtében a társadalom jelentős része a politikát még akkor is „úri huncutságnak” tartja, amikor nem feltétlenül kell annak lennie.

A magyar történelemben lezajlott forradalmak (1848, 1918-19, 1956) időlegesen lehetővé tették a politika alakításában való részvétel tömegélményét. Ezek a társadalmi robbanások azonban történelmi mértékkel mérve rövidek voltak, ugyanakkor indulathoz és erőszakhoz kötődő élményt adtak. Ezen tapasztalatok hatásukban nem egy, a konfliktusok normális kezelését és magában foglaló politikai kultúrát eredményeztek, hanem állandósították az indulati- és erőszakelemet politikai kultúránkban. Ezen elemek egyértelműen kimutathatóak mindhárom forradalom menetében, de jelen voltak és vannak csírái a forradalmak közötti időszakban, így napjaink politikai közéletében is.

A politika iránti passzivitásnak a történelmi meghatározottságon túl számos aktuális oka is van. A legfontosabb ezek közül a gazdasági helyzet romlásából következő életszínvonal csökkenés, amit az állampolgárok többletmunkával próbálnak ellensúlyozni. Ennek következtében nem marad ide-

jük a politikai folyamatokba bekapcsolódni. A passzivitás másik oka az, hogy a politikai pártok nem a klasszikus értelemben, hanem felülről vezetve szerveződtek, aminek következtében különböző elit-csoportok érdekeit fejezik ki, azonban a nagy társadalmi rétegek és csoportok érdekeinek képviselőjét nem vállalják fel. Ugyancsak passzivitást vált ki a parlamenti demokrácia működésének jelenlegi színvonala, ahol ugyan rengeteg törvénytervezetről szenvedélyesen vitatkoznak a honatyák, de sajnos ezek a törvények nem alkotnak egy koherens rendszert, s közben a legfontosabb gazdasági kérdések nem kapnak kellő hangsúlyt. Ennek a parlamenti demokráciának a másik negatívuma az, hogy nem tart igényt a társadalom beleszólására a jogalkotási folyamatba, aminek következtében - a korábbi gyakorlathoz hasonlóan - a társadalom feje fölött dönt a társadalom nagy többségét érintő kérdésekben.

A politika iránti passzivitásnak további okaként említhető a gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek nagy mértékű differenciálódása. A nyolcvanas évek második felében végzett szociológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a társadalmi státusz felerészben függ a családi háttértől és felerészben múlik az egyéni képességeken, lehetőségeken. A családi háttéren belül a kulturális különbségek (kulturális tőke) azok, amelyek a származás egyenlőtlenségeit a legjobban kifejezik. Az oktatás- és iskola-szociológiai vizsgálatok azt igazolják, hogy a származás egyenlőtlenségeit az iskolarendszer nem egyenlíti ki, sőt az oktatási rendszeren belül is kialakultak az előnyök s hátrányok átörökítésének csatornái. A gazdasági egyenlőtlenségek a korábbi időszakhoz képest jóval nagyobb méreteket öltenek egy kisebbség javára, a nagy többséggel szemben. Ez a típusú meggazdagodás azonban nem minden esetben a teljesítményekhez, hanem gyakran ügyeskedéshez kötődik s éppen ezért irritálóan hat a közvéleményre.

A valóságos élmény hiánya tapasztalatoktól fosztja meg az állampolgárokat, ezáltal azok kiszolgáltatottabbakká válnak a manipulációs szándékokkal szemben.

2. Paternalizmus

Lucien Pye a paternalizmust az ázsiai politikai kultúra legfontosabb jellemvonásának tekintette a résztvevő típusú nyugatival szemben. A két típus

közötti különbözőség alapját az eltérő hatalomfelfogás jelenti. A hatalom angolszász értelmezését elsősorban a fontos döntésekben való aktív részvétel jellemzi, míg Ázsiában a döntésekben való részvétel alóli mentességgel függ össze.

A paternalista politikai kultúra Közép-Kelet-Európában (így Magyarországon is) fő jellemzőiben megegyezik, de több ponton el is tér az ázsiai formától. A sajátos vonások négy pontban foglalhatók össze:

a) Az alattvalói magatartás lényegében a központ gondoskodásának és uralmának az elfogadása a politikában való tényleges részvétel igénye nélkül, általában addig, amíg a társadalom általános állapota legalábbis kielégítő. Hosszabb ideig tartó életszínvonal-csökkenés esetén azonban ugyanaz a feltételezés erősödik meg, mint az ázsiai paternalista politikai kultúrában, vagyis a kormányzat - ha akarja - képes a társadalmi problémák megoldására, így, ha a problémák állandósulnak, evidens, hogy a kormány nem akar cselekedni. Ilyen szituációkban az alattvaló erőszakos fellépéssel is követelhet, illetve válaszolhat.

b) Az erőszak a paternalista politikai kultúrának két vonatkozásban fontos eleme. Egyrészt a paternalista politikai vezetés döntéseit büntetőjogilag is biztosítja. Ebből következően a politikai centrum nem ismerheti el a politikai alternatívákat, különösen akkor nem, ha a központtól független mozgalmak termelik ki őket. Tehát minden olyan kísérlet vagy cselekvés, amely eltér az uralkodó rezsim által elvárttól, politikai bűncselekményként is értékelhető. Másrészt a politikai vezetés által alkalmazott erőszak természetes visszahatása is erőszak. Ebből következően a félelem is tartós elemévé válik mind a politikai vezetésnek, mind pedig a politikai kultúrának.

c) Az ázsiai politikai kultúra egyik fő sajátossága a politikai vezetéssel szembeni kritika hiánya. Ezt mutatja, hogy e régiókban nem, vagy alig fejlődtek ki autonómiák. Közép-Kelet-Európában - különösen Lengyelországban és Magyarországon - kritikai elem hosszú ideig a nemesi autonómiák formájában volt jelen, amelynek terepét a megye jelképezte. A sztálini modell rákényszerítésével e térség országaiba átvételre került a vezető politikai párt, majd annak ve-

zetője tévedhetetlenségének doktrínája is. E doktrína pedig hosszú időre kiküszöbölte a magyar politikai kultúrából a történetileg kialakult kritikus elemet, az autonómiát. Az ideológiailag alátámasztott paternalizmus mint személyi kultusz funkcionált.

d) Az ún. „létező szocializmus” országaiban egyszerre volt jelen a vezető csalhatatlanságába vetett hit és a „tudományos társadalomalakítás” igénye. Ezen ellentmondás felismerése is alapját képezte az ún. „másképp gondolkodás” kialakulásának. Kulcsár Kálmán igyekszik kimutatni, hogy „... a paternalista vonás jelei annak ellenére élnek - és alig mutatnak hajlandóságot az eltűnésre -, hogy alkotmányos normatív szinten a politikai berendezkedésünk valóban nem paternalista jellegű, s kifejezett jelei vannak annak is, hogy az alsóbb szintű politikai-jogi szabályozás is ellenkező irányba alakulhat. A paternalista politikai kultúra azonban szinte természetes jelleggel él a vezetésben és az állampolgárok körében egyaránt, hiszen ugyanazon társadalom termékei.”⁴

Politikai kultúránk paternalista vonásai csökkenő intenzitással, de ma is hatnak. A célként tételezett résztvevő politikai kultúra - amely alapja lehet Nyugat-Európához való szorosabb kötődésünknek - kialakulása csak hosszabb folyamat eredménye lehet és bizonyos feltételek megteremtését igényli. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

a) Történelmünk elmúlt fél évszázadnak újbóli feltárása és tudományos igényű értékelése. A hatalom csalhatatlanságának mítoszát csak annak hibáinak és erényeinek egyidejű bemutatásával, a történelmi körülmények és lehetőségek objektív feltárásával lehet ledönteni. Ebben a folyamatban legfontosabb szerepe a történelem-tudománynak van. Ennek során fontos elkerülni azt a gyakorlatot, hogy múltunkat minduntalan átfestjük napi pártpolitikai érdekeknek megfelelően.

b) A résztvevő politikai kultúra kialakulásának legfőbb feltétele a demokratikus társadalmi berendezkedés intézményi s jogi garanciájának megteremtése, ill. megszilárdítása. Ennek során „fő feladat, nem csupán a demokrácia mint politikai érték intézményesítése, hanem emellett a diktatúra (diktatúrák) kialakulásának intézményes megakadályozása, a kizárólagos (személyi vagy szervezeti) hatalomgyakorlás kialakulásával szembeni”⁵ hatalmi garanciák biztosítása.

Ezzel kapcsolatban további két fontos feladat hangsúlyozandó. Egyfelől az, hogy a parlamenti pártoknak konszenzus alapján meg kellene állapodniuk a jelenlegi válságból való kivezető társadalmi-gazdasági program kidolgozása és gyakorlati megvalósítása céljából. Ennek során a nemzeti érdekek elsőbbséget kell, hogy élvezzenek a szűkebb értelemben vett pártérdekek felett. Másfelől, újra kellene gondolni az önkormányzatok működésének pénzügyi feltételeit ahhoz, hogy azok valóban betölthessék funkcióikat a helyi társadalom szintjén.

c) Szükséges a munkaadók és munkavállalók érdekeinek intézményes keretek közötti megjelenítése és védelme a társadalomban. A részvételi intézmények kialakulása és hatékony funkcionálása a paternalizmus legfontosabb ellenszere.

Politikai intézményrendszerünk leggyengébb láncszeme a munkavállalók érdekeinek védelme és képviselete. Az érdekvédelem szétesett: az MSZOSZ-ba tömörült hagyományos szakszervezetek már nem, az újonnan létrejötték pedig még nem képesek betölteni a munkahelytől az országos politikáig terjedő érdekvédelmi feladatokat. Ennek következtében érdekvédelmi vákuum keletkezett. A legnagyobb tagságot magába tömörítő országos szövetség, az MSZOSZ is válságban van, amelynek külső és belső okai egyaránt fellelhetők. Az MSZOSZ válságának külső okai többnyire ismertek, a belső okok között említhetők: működésének strukturális-funkcionális⁶ zavarai, a kádermunka anomáliái és a pénzügyi-vagyon problémák. Az MSZOSZ válságából történő kivezető utat az jelenthethné, ha a mesterségesen megalkotott vertikális strukturát alulról szerveződő horizontális strukturával váltánák fel. Ennek gyakorlati megvalósításában azonban a jelenlegi érdek- és hatalmi viszonyok reprezentáns képviselői nem érdekeltek.

d) A résztvevő típusú politikai kultúra kialakulásának és meghonosodásának nélkülözhetetlen feltétele a magyar társadalom gazdasági helyzetének jelentős javulása; a stabil életszínvonal és létbiztonság megteremtése, amely szorosan összefügg a szociálpolitika radikális megújításának szükségességével. E cél gyakorlati megvalósítása egyúttal azt is feltételezi, hogy a mai magyar társadalom munkakultúráját is a nyugat-európai színvonalra kell emelni.

3. Borúlátó mentalitás és megalapozatlan optimizmus

A borúlátó mentalitás okát a magyar történelemből következő negatív tapasztalatok gyakori ismétlődésében kell keresnünk, amelyek 1526-tól végigkísérik a nemzetet. Különösen jelentős ebből a szempontból a XX. századi történelmünk, amelyben egymást követték a nemzeti traumák. Ezek a negatív élmények sajátos politikai attitűddé transzformálódtak, amelynek lényege az, hogy „.... csináljuk, bár úgysem fog sikerülni.”

A borúlátó mentalitás és a megalapozatlan optimizmus a politikai kultúránkban együtt van jelen és váltakozva kerül előtérbe. Nem kizárják, hanem sokkal inkább feltételezik egymást, s mindkét mentalitás a reális lehetőségek nem kellő ismeretéből fakad. A magyar történelmet vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a nagy társadalmi konfliktusok előtt a megalapozatlan optimizmus, utána pedig a borúlátó mentalitás dominált.

Jól példázza az imént leírtakat a reformkornak utolsó harmadát eluraló túlzott optimista hangulat, majd a kiegyezést követő alaptalan borúlátó mentalitás. Széchenyi István - híres vitában - éppen azt veti Kossuth szemére a Kelet Népe számára írott röpiratában, hogy „a képzelet a gerjedelmek fegyverével dolgozik, a szívhez szól, nem az észhez.”

A reformkori szövegből az derül ki, hogy Széchenyi - sok más mellett - fél a Kossuth által keltett illúziók tömegessé válásának hatásától és az ezt követő forradalmasodástól.

A borúlátó mentalitás és a megalapozatlan optimizmus más nemzetek politikai kultúrájában is jelen van, de a legtöbbször ez a vonás általában nem válik dominánssá.

A megalapozatlan optimizmus egyszerre jelent egy önelégült, apologetikus nemzetképet a múltra vonatkozóan és egy, nem a realitásokról kiinduló, hamis optimizmusra épülő jövőképet. Mikszáth Kálmán is észrevette ezt a sajátos beállítódást és a dzsentri életforma sajátjaként írja le „A Noszty fiú esete Tóth Marival” című regényében. A „majd lesz valahogy”, a „volt már ennél rosszabb is és mégis kimásztunk belőle” és a „minden rosszban van valami jó” hamis bölcsességek mögött veszélyes magatartási formák húzódnak meg. Arra inspirálják megfogalmazóikat, hogy ne elemezzék tudatosan helyzetüket, ne foglalkozzanak az okokkal, és teljesen hiábavaló a lehetőségeket is számbavevő és a jövőre vonatkozó cselekvési stratégiák kidolgozása. Tehát éppen a tudatos és racionális cselekvés lehetőségétől

fosztják meg a társadalom nagy csoportját. Ezért ez a típusú optimizmus nemcsak alaptalan, hanem „szalmaláng” életű is.

A mai magyar társadalom politikai küzdelmeiben és közéletében megjelenik a megalapozatlan optimizmus attitűdje. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy nemcsak a politikailag képzetlen tömeg, hanem az értelmiség egy része is tolerálta és tolerálja egyes politikai pártoknak a jövőre vonatkozó megalapozatlan megnyilvánulásait, miszerint a rendszerváltás gyorsan megoldja az összes problémánkat. (Itt mindenek előtt a világgazdasági rendszeren belül érvényesülő centrum-periféria viszony következményeinek tudatos elhallgatásáról van szó! Tudniillik a mai magyar gazdaság fejlettségi szintje, termelési kapacitása és lehetőségei alapján messze elmarad a centrumországokéhoz képest, vagyis a perifériához tartozik. A kérdés lényege az, hogy a centrumországok viszonylatában jelentkező elmaradásunk a közeljövőben csökkenni fog-e avagy a többi kelet-európai ország gazdaságával együtt tovább fog-e nőni és marginalizálódni? Ezért a társadalom jelentős csoportjaiban olyan túlzott elvárások kötődtek és kötődnek a rendszerváltás fogalmához és folyamatához - elsősorban az életszínvonal gyors javulása tekintetében - amelyek, ha nem teljesülnek, kiválthatják az ún. „bumeráng effektust”. Éppen emiatt az ország sorsa iránt felelősen gondolkodó erőknek már a választási kampány során arra kellett volna törekedni, hogy a lehetőségek számbavételével és nyilvánosságra hozásával a jövő nehézségeire készítsék fel a társadalmat. Mivel ezt csak kevés párt tette meg, féltő, hogy „időzített bombák” sokasága fog a jövőben „robbanni”. (Pl. kárpótlás, munkanélküliség növekedése, további rétegek elszegényedése, a vertikális mobilitás lehetőségének leszűkülése, a lakáskérdés piaci megoldása, a bérek alacsony szinten maradása, infláció stb.)

Intolerancia és vitakultúra

A politikai kultúra funkcionális rendszerében a szocializációs és részvételi funkcióval egyidőben fontos szerepet tölt be a kommunikatív funkció. Ez a funkció a modern társadalom érintkezési viszonyaiban, formáiban realizálódik, amely magában foglalja az egyes rétegek, csoportok, generációk vitakultúráját, együttműködési kultúráját, kompromisszumkészségét és toleranciáját.

A tolerancia hiánya - mint politikai kultúránk egyik sajátossága - rendkívüli módon jellemzi a magyar társadalom politikai folyamatát, így az érdekegyeztető fórumait is. A kompromisszumkésztséget mint opportunizmust visszamenően szokás volt elítélni. Ennek forrása a doktrinertípusú politikában, a diktatórikus hatalomgyakorlás természetében és a politikai szocializáció zavaraiiban lelhető fel. Mindezek következtében a politikai infantilizmus jelei is sűrűn megjelentek, ill. megjelennek politikai kultúránkban. Ennek legfőbb vonásai: a politikai sérelmek felemlegetése, azok aktualitása nélkül, a totális lejárata taktikája, a "mindent vagy semmit" alapállás vagy a személyeskedő érvelés stb. Politikai kultúránk eme vonásai napjainkban is megjelennek nemcsak a pártok küzdelmeiben, hanem az egyes pártokon belüli platformok, áramlatok között, továbbá a különböző értékeket képviselő szakszervezetek együttműködésében is. Különösen a sérelmek felemlegetésében van túltermelés még olyanok részéről is, akik pedig nem szenvedtek el retorziókat, sőt az előző rendszer haszonélvezői voltak. (Ezzel természetesen nem tagadhatjuk a valós sérelmek orvoslásának szükségességét!)

A tolerancia hiánya nemcsak a pártközi küzdelmeket jellemzi, hanem a pártokon belüli irányzatok harcát is.

Kezdődött ez a folyamat a volt „állampárt” szétesésével, ami bizonyos mértékig törvényszerűnek tekinthető. Ez a típusú törvényszerűség azonban már nem alkalmazható a szociáldemokraták három részre szakadására és a kiszáradás permanens beháborújára.

A mai magyar társadalom politikai kultúráját jellemző intolerancia alapvetően meghatározza vitakultúránk színvonalát is. Vitakultúránk alacsony színvonalának legfőbb oka az, hogy legújabbkori történelmünkben a nagy sorskérdések sohasem széles körű, nyílt és demokratikus vitákban dőltek el, hanem vagy a nagyhatalmi ambíciók megvalósulásának tárgyává váltak vagy egy szűk hatalmi elit kényszerítette akarata társadalmunkra úgy, hogy akár utólag is kikérte volna véleményünket. Viták legfeljebb csak az elit szűk csoportjai között voltak, de a tömegek szemében ezek mindig rejtve maradtak. Lényegi viták az elmúlt évtizedekben már csak azért sem alakulhattak ki országos szinten, mert nem jelenhettek meg valóságos politikai alternatívák sem. A látszatviták, ill. álviták pedig inkább eltávolították a

közélettől a tömegeket, mintsem aktivizálták volna. Közélet hiányában nem alakulhat ki fejlett vitakultúra.

A mai magyar társadalom vitakultúrájának leglényegesebb negatívumai a következőkben összegezhetők:

a) A pártviták alapjául nem annyira a programok különbözősége szolgál, mint inkább képviselőik hitelessége. Mivel a jövő „teendői” eléggé behatároltak, ezért e programok között fő kérdésekben csak árnyalatnyi különbségek vannak, azok is elsősorban a végrehajtás mikéntjében mutatkoznak meg. A viták alapvetően megragadtak a hitelesség alapját képező múltbeli tevékenység taglalásánál és gyakran személyeskedésbe csapnak át.

b) A mai magyar társadalom politikusainak többsége a racionális kompromisszumok keresése és megkötése helyett, igen gyakran az ellenfél totális lejáratására törekszik nem válogatva az eszközök között. Ilyen eszközök lehetnek: egyes kijelentések félremagyarázása, az ellenfél múltjából egyes epizódok kiragadása és hamis beállítás, származás felemlegetése, anyagi helyzet törvényességének megkérdőjelezése stb.

c) Vitatkozási módszerünkben mindig nagy jelentőséggel bírtak az érzelmi mozzanatok. Ezt bizonyítja az 1990 márciusában megtartott választás is, ahol a választók az egyes pártokra leadott voksaikat alapvetően érzelmi - indulati alapon tették meg. Az érzelmi alapon történő politizálás azonban nagy veszélyeket is hordoz magában, mivel az érzelmeket különböző célokra is fel lehet használni.

d) A különböző pártok részéről - főleg a választási küzdelmek során - gyakran elhangzottak felelőtlen ígéretések. A vitapartnerre való rálicitalás minden esetben a választási bázis növelését szolgálta. Természetesen ez a jelenség különböző esetekben a fejlett demokráciákat is jellemzi a választási kampányok időszakában, de ez különösen veszélyes Magyarország jelenlegi helyzetében, amikor az állampolgárok ezrei már elérték a tűrőképesség határát.

A mai magyar társadalom politikai kultúrájának imént bemutatott sajátosságai befolyásolják a munkaadók és a munkavállalók közötti konfliktusok

kezelésének módjait, eszközeit és technikáit is. Ugyanakkor a jelenlegi munkavállalói érdekvédelemről megállapítható, hogy ez az önszegélyező egylet és a szakszervezet közötti szinten van.

Ilyen körülmények között a kiutat a gazdasági modernizációhoz társuló munkavállalói részvételi intézményrendszer kiépítése és hatékony funkcionálása garantálhatná. Ez azt jelenti, hogy a munkavállalóknak biztosítani kell a részvételt, a rendelkezési jogok megosztását a munkahelyeken, az üzemekben, a vállalati szintű gazdasági döntésekben, az ágazati és nemzetgazdasági gazdaságpolitikában. Ennek során mindenképpen kritikailag adaptálva hasznosíthatók lehetnének a németországi részvételi intézményrendszer fejlődéstörténetének és jelenlegi működési mechanizmusának tapasztalatai

Végezetül megállapítható, hogy ennek az intézményrendszernek a kiépítése és hatékony funkcionálása csak abban az esetben lehetséges, ha annak kidolgozásában és politikai felvállalásában valamennyi parlamenti párt, szakszervezeti konföderáció és a kormány együttesen vesz részt.

Jegyzetek:

- 1) Egyenlőtlen helyzetek, Kossuth Kiadó, 1988. 100.o.
- 2) Pye L. W.: Asia Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority. The Belknap Press, Cambridge (Mass.) London, 1985. p.21-22.
- 3) Jerzy Topolski: Lengyelország története. Gondolat, Budapest, 1989.
- 4) Kulcsár Kálmán: Politika és jogszociológia. Kossuth Kiadó, 1987. 339.o.
- 5) Bihari Mihály: Demokratikus reformok és politikai értékek. Budapest, ELTE ÁJK. 1989. 247.o.
- 6) Lásd bővebben: Szegő Andrea: A magyar szakszervezeti mozgalom helyzete. Budapest, 1991 február
- 7) Szabad György: Kossuth politikai pályája. Budapest, Kossuth Kiadó, 1977. 54.o.
- 8) Lásd bővebben: Csepeli György: Magyar neurózis. Társadalomkutatás. 1985. 2.sz. 60-63.o.
- 9) Bihari Mihály: Politikai kultúra és társadalmi reformok. Társadalomkutatás. 1985. 2.sz.54.o.
- 10) Lásd bővebben: Lakatos Gyula - Német István: Munkásrészvétel a vállalati felügyelőtanácsban. (Intézményesített osztályharc az NSZK-ban). Népszava, 1986.